

УДК 811.161.3

ЛАЦІНСКІЯ ВЫСЛОЎІ Ў ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫМ ЗБОРНІКУ С. РЫСІНСКАГА

канд. філал. навук, дац. Н.В. НЕСЦЕР
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

Парэміялагічны зборнік С. Рысінскага «Васемнаццаць сотняў польскіх прыказак» (Proverbiōrum Polonicōrum a Solomōne Rysinio collectōrum centuriae decem et octo) быў выдадзены ў Любчы ў 1618 годзе. Кніга складаецца з 18 раздзелаў (у кожным па 100 адзінак), асагалоўленых па-лацінску ад Centuria prima да Centuria decima octava + appendix. Нягледзячы на тое, што лацінскае слова «proverbia» мае значэнне «прыказка», між тым у зборніку С. Рысінскага гэты тэрмін ужываецца ў больш шырокім кантэксце – устойлівыя спалучэнні розных тыпаў. Матэрыял зборніка падаецца на польскай мове, аднак некаторыя прыказкі суправаджаюцца лацінскімі паралелямі, раскрываюць семантыку прыказак і прымавак, змешчаных у зборніку, адрасаваны перш за ўсё да чытача, які валодае шырокім культурным кантэкстам.

Уводзіны. Імя С. Рысінскага (*Solomo Pantherus Leucorossus*, 1560–1625) добра вядома сярод гісторыкаў, як імя чалавека, які першы назваў сваю радзіму «Беларуссю» (*Leucorossia*), а сябе – «беларусам» (*Leucorossus*) [8, с. 185–190]. Для філologaў асобы інтарэс прадстаўляюць даследаванні С. Рысінскага ў галіне гісторыі старажытнарымскай паэзіі, адлюстраваныя ў яго «Лістах» (Альтдорф, 1587) – «*Epistolārum Solomōnis Panthēri libēri duo*» (Alddorphi, 1587); праца «Кан’енктуры да пісьмаў Л.А. Сенекі» (Нюрнберг, 1620) – «*Solomōnis Rusīni Sarmātae ad epistōlas L. Annaei Senēcae philosophi stoīci, notārum sive coniecturārum liber*» (Norinbergae, 1587); рукапіс «Практыкаванні ў лістах да Аўзонія, напісаныя двума аўтарамі Саламонам Рысінскім і Конрадам Рытэрсгаўзенам» – «*Exercitatio num epistolicarum ad Ausoniam virum consularem duo Solomōne Rysinio et Conrado Rittershusio auctoribus*»; зборнік «Васемнаццаць сотняў польскіх прыказак» (Любча, 1618) – «*Proverbiōrum Polonicōrum a Solomōne Rysinio collectōrum centuriae decem et octo*» (Lubēcae, 1618). Як адзначае А. Жлутка: «у сваіх творах пісьменнік арыентаваўся на ўзоры антычнай літаратуры і патрабаванні паэтыкі і рыторыкі. Ён цудоўна быў дасведчаны ў складанай гаме антычных сюжэтаў і жанраў, у метрыка-прасадычных формах, у рэаліях. Аднак рэцэпцыя антычнасці ў Рысінскага ніколі не зніжаецца да ўзроўню сляпога пераймання. Хутчэй ён выступае як сутворца і саборнік грэчаскіх і рымскіх аўтараў, імкнучыся пераўзвысіць іх. Уражвае неверагоднае багацце паэтычнай мовы гуманіста як суладнасць і плыннасць» [5, с. 657]

Беларускі пісьменнік і перакладчык В. Каратынскі (1831–1891) у артыкуле «Саламон Рысінскі» (1863) адзначае, што прымаўкі, разам з далучанымі да некаторых з іх лацінскімі адпаведнікамі, упершыню выйшлі ў 1618 годзе ў радзівілаўскім маёнтку Любчы над Нёманам друкам Пятра Бластуса Кміты пад назвай «Польскія выслоўі, сабраныя Саламонам Рысінскім, цэнтурый васемнаццаць» [6, с. 95–96]. Да 1634 года выйшлі тры новыя выданні «Выслоўяў»: адно без указання года і месца друку, знойдзенае і апісанае К.У. Вуйціцкім у «Бібліятэцы Варшаўскай» (1842), павінна было выйсці пры жыцці аўтара, да 1625 года, бо толькі пераапрацоўка Рысінскага ў сувязі з яе новым выпускам дае здавальняючае тлумачэнне многіх адрозненняў між гэтым і наступным яе выданнем – з 1629 года. Трэці раз кніга выйшла ў Любліне і належыць да меней рэдкіх, з яе быў зроблены перадрук у «Старажытнай бібліятэцы» Вуйціцкага. Чацвёртае выданне 1634 года занатаваў В.А. Мацяёўскі ў сваім «Польскім пісьменстве», акрамя таго Гжэгаж Кнапскі, выдаючы «Адажыё палоніка» ў 1632 годзе, уключыў у сваю працу амаль увесь зборнік С. Рысінскага. К.Л. Вуйціцкі перадрукаваў «Выслоўі» Рысінскага ў 1843 годзе ў другім томе сваёй «Старажытнай бібліятэцы польскіх пісьменнікаў» [6, с. 97–98].

Менавіта В. Каратынскі падзяляе працу С. Рысінскага на тры асобныя часткі: народныя прымаўкі; маральныя фразы, зробленыя па ўзору ці перакладзеныя з іншых моў (сюды адносяцца зарыфмаваныя С. Рысінскім сентэнцыі, як, напрыклад, з Вергілія); паэтычныя выразы. Згодна з папярэдняй сістэматызацыяй В. Каратынскага, парэміёграф усё ж такі, як адзначае А. Жлутка, «дадаў да свайго збору некаторыя літаратурныя ці паралітаратурныя сентэнцыі, і хоць спарадычна, але дапускаў стылёвую апрацоўку некаторых выслоўяў. Аднак галоўны яго прынцып – гэта арыентацыя на жывую і гутарковую стыхію, пра што ён піша у сваёй прадмове: «Гэтыя ж нашыя прымаўкі былі сабраныя не праз чытанне кніг, а падчас доўгага сумоўя з людзьмі і ўдумлівага назірання». Такі падыход значна павышае каштоўнасць выдання С. Рысінскага ў параўнанні з яго паслядоўнікамі, напрыклад, з выхаванцам Віленскай езуіцкай акадэміі, знакамітым польскім лексікографам XVII ст. І. Кнапскім, які імкнуўся «ўдасканаліць» і «ўшыляхотніць» простанародныя выказванні, падвяргаючы іх літаратурнай апрацоўцы, часам даволі значнай, а таксама выкідаючы тыя прымаўкі, якія маглі б непрыемна ўразіць вытанчаны слых. Збор Кнапскага, куды ўвайшло і шмат прымавак, запазычаных у Рысінскага, хоць і большы па аб’ёме, але мае значна меншую навуковую вартасць» [5, с. 655–656].

Асноўная частка. Лацінскае слова «*proverbia*», якое выкарыстаў С. Рысінскі для назвы зборніка «*Proverbiōrum Polonicōrum a Solomōne Rysinio collectōrum centuriae decem et octo*», ужываецца ў больш шырокім кантэксце, чым слова «прыказка», – гэта «устойлівыя спалучэнні розных тыпаў», да якіх адносяцца прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы, выслоўі антычных і сярэднявечных аўтараў і іншыя. Зборнік С. Рысінскага складаецца з 18 раздзелаў (у кожным па 100 адзінак), азагалоўленых па-лацінску ад *Centuria prima* да *Centuria decima octava*. Матэрыял зборніка падаецца на польскай мове, аднак некаторыя прыказкі суправаджаюцца лацінскімі паралелямі, раскрываюць семантыку, змешчаных у зборніку прыказак і прымавак. Як адзначае беларускі даследчык Я. Парэцкі, аўтар манаграфіі, прысвечанай жыццю і творчасці С. Рысінскага: «Рысінскі чуў народную мудрасць на беларускай, запісваў яе на польскай і тлумачыў на лацінскай мове» [11, с. 44].

Праца па збіранні і ўпарадкаванні матэрыяла зборніка была звязана з пэўнымі цяжкасцямі і доўжылася больш за трыццаць гадоў. Пра гэта сведчаць лісты пісьменніка, якія датуюцца 1585 годам і прадмова да выдання 1618 года, у якой збіральнік імкнецца раскрыць сэнс і сутнасць прыказкі, якая змяшчае ў слове думку пэўнага народа. Відавочна, што сярод кніг, якія знаходзіліся ў бібліятэцы С. Рысінскага былі прыказкі і прымаўкі розных народаў. Згодна з вопісам кніг з бібліятэкі С. Рысінскага, сярод многіх іншых кніг былі і тэматычныя кнігі, у якіх увасобілася народная мудрасць, у тым ліку – «Прыказкі» Э. Ратэрдмакса, зборнік прыказак Агрыкалы, «Гномалогія нямецкіх і французскіх сэнтэнцый», «Тэзаўрус палітычных афарызмаў», зборнік прыказак і выслоўяў старажытных паэтаў, прытчы Саламона, загадкі Рэйснера, «Скарбніца польскіх, літоўскіх і лацінскіх выслоўяў» (магчыма, твор С. Рысінскага, бо быў пазначаны асобна) і іншыя.

Згодна з існуючай традыцыяй састаўлення зборнікаў прыказак і прымавак, як і папярэднія парэміялагі, С. Рысінскі суправаджаў іх выслоўямі са старажытнай, сярэднявечнай і сучаснай яму літаратуры. У шэрагу выпадкаў лацінскія выслоўі былі прыведзены без спасылкі на крыніцу. У прыказках на лацінскай мове, якія супастаўляюцца С. Рысінскім з сабранымі ім, узгадваюцца старажытнарымскія і грэчаскія аўтары: Катон, Нерон, Тацыт, Цыцэрон, Гарацый Варон, Лукіян, Тэрэнцій, Пліній, Нэвій, Цібул, Еўрыпід, Дэмасфен, Арыстоцель, Салон, Эзоп і іншыя. З сярэдневечных і сучасных яму вучоных і пісьменнікаў С. Рысінскі прыводзіць вытрымкі з твораў Гутэна, Вівеса, Свідаса, Скалігера, Мімуса, Іероніма і іншых. Пры гэтым С. Рысінскі супастаўляў матэрыял зборніка з біблейскімі выслоўямі альбо з народнымі французскага, нямецкага, італьянскага, грэчаскага, літоўскага паходжання.

Сярод тых аўтараў, да твораў якога даволі часта звяртаецца С. Рысінскі, як да крыніцы для тлумачэння прыведзеных ім прыказак, з’яўляецца рымскі камедыёграф Тэрэнцій. Так, у зборніку прысутнічаюць цытаты з такіх камедый Тэрэнцыя, як «*Фарміён*» – «*Lupum auribus teneo*» («Трымаць ваўка за вушы», III, 1). Гэта лацінская прымаўка ўжываецца ў адносінах да чалавека, які знаходзіцца ў бязвыхаднай сітуацыі, «паміж двух агнёў». Крылаты выраз упершыню сустракаецца ў творы Светонія «Жыццё дванаццаці Цэзараў», у кантэксце да прытворных ваганняў пасынка імператара Аўгуста (сына яго жонкі Лівіі), перад абвяшчэннем аб прыняцці ўлады. З той жа камедыі Тэрэнцыя «*Фарміён*» ужывае С. Рысінскі выраз «*Quot capita, tot sensus*» («Колькі галоў, столькі ж і розумаў», II, 4, 14) г. зн. «Колькі людзей, столькі думак», які сустракаецца значна пазней у «*Сатырах*» (II, 1, 26–27) Гарацыя; народнае павер’е «*Gallina cecinit*» («Курыца (пеўнікам) запела», IV, 4, 26) – здарыцца нешта нядобрае; фраза «*Omnes sibi congruent, unum cum poris, omnes novēris*» – «Усе сябе нагадваюць, калі пазнаеш аднаго, пазнаеш усіх» (Фарміён, 265). З камедыі Тэрэнцыя «*Браты*» (220) С. Рысінскі выкарыстоўвае выраз «*Sper precio pop emo*» («Не купляю надзею за грошы»), з камедыі «*Андрыянка*» – «*Mala mens, malus animus*» («Нядобрая думка – нядобрая душа (нядобры дух)», 136); «*Omnes res iam in vado*» («Усе справы ўжо ў бяспечнасці (літаральна «на мелі», «у бродзе», 844) – «Усё у парадку» і г.д.

Даволі часта С. Рысінскі звяртаецца таксама да твораў рымскага паэта Авідзія «*Жалобы*» і «*Фасты*». Напрыклад, варыянт вядомага лацінскага выслоўя, які выкарыстоўвае збіральнік, «*Tempora mutantur et nos mutantur in illis*» («Час змяняецца і мы змяняемся разам з ім») не пазначаецца ім спасылкай на першапачатковую крыніцу цытавання. Упершыню гэты выраз сустракаецца ў старажытнагрэчаскага філосафа Геракліта, значна пазней з рознымі мадыфікацыямі – у творах Авідзія «*Метамарфозы*» (XV, 165) «*Omnia mutantur, nihil interit*» («Усё змяняецца, нічога не знікае») і «*Фасты*» (VI, 771) «*Tempora labuntur*». Хутчэй за ўсё, «*Tempora mutantur*» з’яўляецца гібриднай канструкцыяй, утворанай ад «*Omnia mutantur*» і «*Tempora labuntur*».

Адзінкавымі з’яўляюцца звароты С. Рысінскага да твораў Катула (LXX) «*Mulier cupido, quid dicit amanti, / In vento et rapida scribere oportet aqua*» («Жанчына, што гаворыць каханку, які пакутуе ад любові, / трэба пісаць на ветры і хуткаплыннай вадзе»). Што датычыцца баек Эзопа, то С. Рысінскі звяртаецца да адной з іх – «*Лісіца і маска*», згодна з якой, ліса забралася ў майстэрню лепшчыка, дзе знайшла трагічную маску, у адносінах да якой прамовіла: «*O quae caput, et cerebrum non habet*» («О, якая галава, нават розуму не мае»). У такім сэнсе байка датычыцца да чалавека, які целама вялікасны, а душой – неразумны.

С. Рысінскі прызначаў свой зборнік не толькі суайчыннікам, але і іншаземцам, таму ён суправджаў пачутыя ім выразы ўласным перакладам ці тлумачэннем. Але не заўсёды намаганне збіральніка зрабіць даступным значэнне прыказкі было ўдалым, бо лацінскія фразы часткова ці поўнасьцю не супадалі з супастаўленнем. Так, лацінскае выслоўе «In vino veritas» («Ісціна ў віне») належыць Плінію Старэйшаму, а выраз прыпісваецца старажытнагрэчаскаму паэту Алкею. Выслоўе, якое ўключана ў зборнік С. Рысінскага мае варыянт «П’яніца і дзіця скажа праўду». Напрыклад, выслоўе «Asinus ad lygam» («Асёл у ліры (ці з лірай)»), якое з’ўляецца загаловам байкі Федра (Новыя байкі, 13), у якой расказваецца пра асла, які знайшоў у полі ліру, крапаецца капітамі струн і шкадуе, што такая добрая рэч не дасталася таму, хто можа з ёй абыходзіцца. Выслоўе, якое ўключана ў зборнік С. Рысінскага мае варыянт «Цяжка ваўком пахаць».

Часта лацінскія тлумачэнні не пазначаюцца С. Рысінскім скарачэннем слова «proverbium» (*Prov.*). Гэта такія прыказкі, як «Vox populi, vox Dei» – «Голас народа – голас божы» (дарэчы, гэты выраз сустракаецца яшчэ ў дыдактычнай паэме Гесіёда «Труды і дні»). Так, выраз «Festina lente» – «Спяшайся марудна» прадстаўляе сабой лацінскі пераклад прымаўкі, якую Светоній прыводзіць у грэчаскай форме як адну з штодзённых прымавак імператара Аўгуста. Напрыклад, выраз «Ad Kalendas Graecas» («Да грэчаскіх календаў»), якіх у грэкаў не было, паколькі ў рымлян першы дзень кожнага месца называўся календамі, а ў грэкаў календ не было). Прыказка, якая ўключана ў зборнік С. Рысінскага мае варыянт «На пяцідзсятніцу».

Сярод выслоўяў, які выкарыстоўвае С. Рысінскі ў якасці тлумачэння пачутых ім народных прыказак, сустракаюцца і такія, што прадстаўляюць сабой лацінскія варыянты грэчаскіх прыказак, не заўсёды пазначаныя ў С. Рысінскага як «грэчаская прыказка» (*Prov. Graec. = Proverbium Graecum*). Напрыклад, «Aut bibe, aut abi» (*грэч.*) «Альбо пій, альбо зыходзь» да выслоўя «Альбо пій, альбо бій», якое ўключана ў зборнік. Крыніца гэтага выслоўя – грэчаская прыказка (у такім выглядзе яна і прыводзіцца ў варыянце С. Рысінскага, у той час як лацінскі варыянт пазначаецца як «Aut bibat, aut abeat» – «Альбо няхай п’е, альбо няхай сыходзіць»).

Значную частку зборніка складаюць прыказкі, якія тлумачацца з дапамогай лацінскіх вырынтаў грэчаскіх прыказак. С. Рысінскі пазначае гэта скарачэннем у дужках – (*Prov. Graec.*) = *Proverbium Graecum* – «грэчаская прыказка». Напрыклад, «Bellum pater omnium» (*Prov. Graec.*) – «Вайна – маці ўсіх»; «Hinc lupus urget, hinc canis angit» (*Prov. Graec.*) – «З аднаго боку воўк давіць, з другога боку сабака шчэміць»; «Simile ducitur ad simile» (*Prov. Graec.*) – «Падобны цягнецца да падобнага»; «Neque ad chorum, neque ad forum» (*Prov. Graec.*) – «Ні да хора, ні да форума» і іншыя.

Матэрыял зборніка складаюць таксама выслоўі, якія тлумачацца С. Рысінскім з дапамогай лацінскіх (іспанскіх ці італьянскіх) прыказак, як, напрыклад, «Cum pauper diviti donat, tunc Diabolus ridet» (*Prov. Italicum*) «Калі бедны дарыць багатаму, тады Д’ябал смяецца». Да некаторых прыказак парэміялаг падбірае два варыянты тлумачэння, як да «Inter sacrum et saxum» Vel «Inter incudem et malleum» – «Знаходзіцца паміж ахвярнай жывёлай і каменным нажом» ці «Паміж (між) молатам і кавадлам».

Заклучэнне. Такім чынам, парэміялагічны зборнік «Васемнаццаць сотняў польскіх прыказак» (*Proverbiōrum Polonicōrum a Solomōne Rysinio collectorum centuriae decem et octo*) утрымлівае не толькі ўсходнеславянскі матэрыял, але і больш шырокі культурны кантэкст, апеліруе да падрыхтаванага чытача, які валодае не толькі лацінай, але і знаёмы з першакрыніцамі, якія С. Рысінскай выкарыстоўвае ў якасці тлумачэння матэрыялу, змешчанага ў зборнік. Матэрыял зборніка падаецца С. Рысінскім для параўнання, каб чалавек, які знаёміцца з гэтай кнігай мог убачыць, якое значэнне мела выслоўе ў антычным кантэксте, і якое значэнне мае прыказка, уключаная ў зборнік, у сучасным кантэксте. Важнай з’ўляецца ў зборніку інфармацыя, якая падаецца ў дужках і накіроўвае чытача да крыніцы пэўнага выслоўя. Для састаўлення лацінскага каментарыя ці тлумачэння асобных прыказак С. Рысінскі звяртаецца таксама да розных выданняў старажытнагрэчаскіх і рымскіх аўтараў – Сафокла, Арыстафана, Арыстоцеля, Платона, Герадота, Плутарха, Эзопа; Плінія, Плаўта, Марцыяла, Гарацыя, Цыцэрона, Авідзія, Вергілія, Катула, Цібула, Праперцыя, Карнэлія Гала, Персія, Ювенала, Кальпурыйуса, Тацыта, Лівія, Валерыя Максіма, Апулея, Светонія, Вітрувія, Гелія і іншых. Але нярэдка паходжанне добра вядомых лацінскіх прыказак не ўдакладняецца збіральнікам, тым не менш, зборнік С. Рысінскага дапамагае высвятліць этымалогію пэўных спалучэнняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Provebiorum Polonicorum a Solomone Rysinio Collectorum Centuriae Decem et Octo. – Lubeca ad Chronum in Officina Petri Blattii Kmitae, Anno Domini MDCXIIIX. – Рэжым доступа: <http://dlibra.psn.pl>. – Дата доступа: 03.02.2016.
2. Proverbia et dicta: Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / Н.А. Ганчарова [і інш.] ; пад рэд. Н.А. Ганчаровай. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 255 с.

3. Бабичев, Н.Т. Словарь латинских крылатых слов: 2500 единиц / Н.Т. Бабичев, Я.М. Боровский. – М. : Рус. яз., 1999. – 784 с.
4. Белы, А. Хроніка Беларускай Русі. Chronicon Russiae Albae. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы / А. Белы. – Мінск, 2000. – С. 68.
5. Жлутка, А.А. Саламон Рысінскі / А.А. Жлутка // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стст. : у 2 т. / Нац. Акад. Навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. Імя Я. Коласа і Я. Купалы ; навук. рэд. тома В.А. Чамярыцкі. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – Т. 1. Даўняя літаратура: XI – першая палова XVIII ст. – С. 642–657.
6. Каратынскі, В. Саламон Рысінскі / В. Каратынскі // Творы / уклад., прадм. і камент Ул. Мархеля. – Мінск : Маст. літ., 1981. – С. 95–108.
7. Крылатые латинские выражения / авт.-сост. Ю.С. Цыбульник. – Харьков : Фолио ; М. : Эксмо, 2008. – 992 с.
8. Латышонак, А. Першы «беларус». Саламон Рысінскі / А. Латышонак // Нацыянальнасць – Беларусь / Ін-т беларусістыкі: Беларускае гістарычнае таварыства, 2009. – С. 185–190.
9. Овруцкий, Н.О. Крылатые латинские выражения в литературе / Н.О. Овруцкий. – М. : Просвещение, 1969. – 352 с.
10. Парэцкі, Я.І. Рысінскі Саламон Фёдаравіч / Я.І. Парэцкі // Асветнікі зямлі Беларускай : энцыкл. даведнік / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 359.
11. Порецкий, Я.И. Соломон Рысинский: Solomo Pantherus Leucorussus. Конец XVI – начало XVII века / Я.И. Порецкий. – Мінск : БГУ, 1983. – 158 с.

LATIN UTTERANCES IN THE PAREMIOLOGICAL COLLECTION BY S. RYSINSKY

N. NESTER

The paremiological collection by S. Rysinsky «Proverbiōrum Polonicōrum a Solomōne Rysinio collectōrum centuria decem et octo» was published in Lyubcha in 1618. The book consists of 18 sections (each with 100 units), entitled Latin from Centuria prima to Centuria decima octava + appendix. Despite the fact that the Latin word «proverbia» has the meaning of «proverb» in the meantime in the collection S. Rysinsky this term is used in a wider context – a steady mix of different types. Material collection is served in the Polish language, but some are accompanied by a Latin proverb parallels reveal the semantics of the proverbs that are in the collection, addressed to the reader, who has a broad cultural context.